

Jørgen H. Jensenius:

Lorentz Dietrichsons ”De norske stavkirker”: en klassiker

Viking, bind LXIX – 2006: 275-288.

Innledning

Det ble visst aldri fremlagt en kritisk vurdering av Lorentz Dietrichsons klassiske undersøkelse ”De norske stavkirker” fra 1892. Hvorfor fikk Dietrichsons tolkninger stå uimotsagt så lenge? Denne artikkelen er ikke tenkt som en begynnende diskurs for vurdering av hans undersøkelse. Hensikten er for det første å synliggjøre Dietrichsons valg av premisser og for det andre å vise de faglige følgene av hans bruk av stilanalyse og bygningsanalyse i arbeidet. Det er et mål å ikke vurdere Dietrichson anakronistisk. Uten å gå inn på alle Dietrichsons forutsetninger, er det forsøkt å relatere tolkningene til perioden, som et korrektiv til dagens forståelse.

Bakgrunn

I perioden 1800-1885 ble 59 stavkirker revet, de fleste var vel små og trekkfulle, men gradvis vokste det frem en forståelse for at alle kirkene kunne være verneverdige. Lorentz Dietrichson ville bidra på sin måte til å bevare de gamle kirkene, ved å plassere kirkene inn i den europeiske kulturhistorien. Dietrichson hadde vært dosent i litteraturhistorie i Uppsala og professor i kunsthistorie ved akademiet i Stockholm før han i 1875 ble den første professor i kunsthistorie i Norge. Han var bereist og belest, hadde en voldsom arbeidskapasitet og en stor, faglig bredde (Guleng 1996: 118). Han hadde erfaring med å lage synteser etter at han i følge Francis Bull hadde skrevet: ”Den første og grunnleggende videnskabelige behandling i samlet form av den norske diktningens historie fra folkevisenes tid til og frem til 1850-årene” (Dietrichson 1866-69; Bull og Houm 1924-37, IV: 249). Det var et forklaringstomrom rundt stavkirkene som ingen hadde maktet å fylle. Med en systematisk og monografisk fremstilling i ”De norske stavkirker” valgte Dietrichson å gi en plausibel forklaring på det han så på som ”urtypene”. Dietrichsons bok var den gang et nybrottsarbeid og han fulgte tradisjonen med at én forsker behandlet alle problemer med kirkenes konstruksjon, historie, typologi, stil, dekor og nomenklatur.

Blant forskere har det vært enighet om at Dietrichsons undersøkelse er grunnleggende. Kunsthistorikeren Hans-Emil Lidén skriver at: ”Dette verket er blitt stående som et standardverk innen stavkirkelitteraturen, og som selve inngangsportalen til den senere stavkirkeforskningen, idet alle som har villet arbeide med stavkirkeproblemer, har måttet forholde seg til det”(Lidén 2005: 76). Håkon Christie har skrevet at: “ Her er ukjent land kartlagt, og grunntrekkene i norsk middelalderkunst er risset opp. Detaljer vil bli korrigert, men de store trekk i landskapet er kommet frem” (Christie 1981: 161). Dietrichson ville søke å besvare spørsmål mange forskere var opptatt av i hans samtid, om stavkirkenes ”opprinnelse” og ”utvikling”, ”(...) målet for hans forskning (var) å bringe klarhet i de formale og litterære motivers opprinnelse og utvikling” (Christie 1981: 166). Selv om det er riktig å legge vekt på forbilders grunnleggende kvaliteter, var Dietrichson en forsker av sin tid. På dette hundreåret har det vært mer enn en kumulativ utvikling, noe annet ville beskrive et stagnert fag.

Dietrichsons undersøkelse besto skjematisk av to hoveddeler, først en generell, motivhistorisk idéskisse og deretter en dokumentasjon av det spesielle arkivmaterialet. I første del av boken systematiserte Dietrichson stavkirkene etter formale kriterier, for å begrunne at de hadde sin stil, slik stenkirkeene hadde. Dietrichson var her influert av

Gottfried Sempers (1803–1879) estetikk (s. 3-80). I andre del spurte han etter stavkirkestilens opprinnelse. Ut fra egne reiser i Øst-Europa, og etter omtaler i skriftlige kilder, mente han at det også kunne ha vært reist stavkirker andre steder i Vest-Europa (s. 81–162). Tredje del av boken var en systematisk beskrivelse av kirkene satt inn i Norges historie kronologisk, typologisk og topografisk (s. 163–178). Hovedparten av boken var imidlertid en omfattende katalog med en blanding av stil- og bygningsanalyse av 322 kjente stavkirker i Norge (s. 179–512).

Dietrichsons kildemateriale

Dietrichson var bereist og han dokumenterte sitt liv grundig (Dietrichson 1913-17). I siste bind av sine livserindringer listet han opp sine reiser fra 1854–1908 (Dietrichson 1917: 465-470). Mange somrer var han både i utlandet og i Norge. I 1854 vandret han over Hardangervidda til Bergen, i 1865 var han i Lærdal, i 1874 i Bergen, Trondheim, Kristiansund og Molde, i 1883 var han i Gvarv og i Hamar. I 1885 var han på besøk i Stockholm og Uppsala, og i Molde for å arbeide med stavkirkeboken (Dietrichson 2004: 75). I 1886 var han om sommeren i Taabæk og besøkte Berlin og Stockholm, dessuten i Numedal der han reddet Nore stavkirke fra å bli revet. I samme boken står det imidlertid at i ”1885 og 1886 besøgte alle Norges Stavkirker samt 1886 Berlin” (Dietrichson 1917: 321, note). Siste reise i Norge før publiseringen ble foretatt i 1890 ”for Studier af middelaldersk Stenarchitektur” (Dietrichson 1917: 322, note). Det er få detaljer om hans arbeid med stavkirkene; man må anta at han på reiser i Norge stoppet ved stavkirker han kom forbi. Men det var nok et post festum da han i 1917 skrev at han på to somre, i tillegg til andre reiser, hadde rukket å undersøke alle stavkirkene. Det har heller ikke lyktes å finne noen dagbøker fra slike stavkirkereiser.

Dietrichson synes ikke å ha deltatt i arkeologiske gravninger eller oppmålinger av stavkirkene og han la liten vekt på de praktiske og teoretiske forutsetningene for design og tillagning av bygningene. Hans faglige bakgrunn var et kunsthistorisk oversyn og en litterær behandling av skriftlige kilder. Derfor brukte han for en stor del det materialet andre hadde brakt til biblioteker, arkiver og samlinger. Mange av stavkirkene var beskrevet, oppmålt og under publisering av Nicolay Nicolaysen før Dietrichson kom med sin bok (Nicolaysen 1860-80; Nicolaysen 1881-99). Nicolaysen var den som dokumenterte, det er sagt at han satt inne med langt større kunnskaper om kirkene enn Dietrichson noen sinne kom til å ha (Lidén 2005: 76). Derimot var Dietrichson den som evnet å gi en samlet oversikt og syntese over stavkirkenes utvikling og plass i en kulturhistorisk sammenheng (Christie 1981: 166; McNicol 1997: 76-106).

Det har aldri vært enkelt å beskrive tredimensjonal form i ord og forfattere har alltid måttet forenkle for å gjøre sine hypoteser instrumentelle. Dietrichson visste at hans metoder og hypoteser var omstridte: ”At andre vil finde billedet saa klart, som det viser sig for *mit* blick, tør jeg vel ikke vente (...)”. Dette kan være sagt med adresse til kritiske kolleger (Christie 1981: 168). Videre skrev han: ”Noget vil vel straks støde paa modstand, noget vil vel kuldcastes af fremtidige undersøgelser (...)” (Dietrichson 1892: VIII). Han innrømmet at kildene for å lage en form-geografisk typologisering var utilstrekkelige: ”(...) al den stund saa faa monumenter nu staaar tilbage, at næsten enhver slutning, der skal drages fra det bekjendte til det ubekjendte, savner fyldig, monumentalt grundlag og bliver et spring ud i mørket” (Dietrichson 1892: VII). Videre skrev han: ”Ofte nok har jeg da under arbeidet spurgt mig selv, om det ikke maaske var rigtigere at opgive ethvert forsøg paa at skildre udviklingen (...) slaa mig til ro med den overbevisning, at her var for lidet at bygge af, - at vi engang for all maa op-

give haabet om en historisk fremstilling (...)” (Dietrichson 1892: VII). Som basis for sin undersøkelse valgte han et mindre utvalg av ”fullt utviklede” kirker: ”Vi vil (...) væsentlig kun tage hensyn til deres mest udviklede, typiske former (...)” (Dietrichson 1892: 6). Og: ”(...) vi taler kun om, hva vi ser, ikke om, hva der kan være forsvundet” (Dietrichson 1892: 32). På tross av sin egen kildekritikk laget han en generell typologi ut fra en gruppe med ”basilikale” bygninger.

Dietrichsons premisser

Vanligvis er ikke en undersøkelses konklusjoner sterkere enn dens svakeste premisser. Det kan være vrient å skille premisser, hypoteser og konklusjoner fra hverandre i Dietrichsons arbeider. Han ville forklare stavkirkenes likeverd med stenarkitekturen ved å synliggjøre noe han kalte en allmenn lov om form. Men han gjorde ikke rede for valget av metode når han tolket kirkene som analoge med objekter i naturen og ville forklare hvordan kirkene hadde ”utviklet seg”. Dietrichson drøftet heller ikke hvorfor han brukte det samme analyseverktøyet for bygninger av ulik form, materiale og størrelse, og for bygninger så vel som for skurd.

For å holde fast, eller gripe temaet, måtte Dietrichson dele opp og analysere. Det jeg vil kalle Dietrichsons **første premiss** for undersøkelsen var relatert til overføring av kunnskap om form, hans påstand om at både hov og tidlige kirker var etterligninger av utenlandske kirker. Forskere har vært opptatt av ”hovet” og Dietrichson tenkte seg det på sin måte, ut fra litterære kilder. I dag må vi erkjenne at det ”historiske hovet” stadig er ukjent for oss (Olsen 1995). Hans **andre premiss** var at kirker ble beskrevet på ulike måter i gamle norske tekster:

”Her er synlig i alle disse Beretninger tale om tre forskjellige Fremgangsmaader: ”at indsætte Præster” eller Lærere, at ”bygge Kirker” og at ”indvie Kirker”. I det første Tilfælde har man kun indviet Præsterne og overladt til dem selv at sørge for Kirker, i det andet Tilfælde har Olaf ventet saa længe paa Stedet, til Nødkirker vare byggede; men i det tredie af de nævnte Tilfælde, paa Hedemarken, k a n han kun have ladet indvie ledige Bygninger til Kirker (...)” (Dietrichson 1888: 132).

Avgjørende for forståelse av kirkebygninger er deres funksjon, det vil si en innsikt i middelalderens ulike liturgiske praksis og av tradisjoner med innvielse av personer og objekter. Dette tok ikke Dietrichson med i sin undersøkelse, og la derved en viktig føring for forskningen om kirker i norsk middelalder. For sin videre drøfting stilte han opp et **tredje premiss**, han delte kirkene inn i et formhierarki ved å formulere to stereotyper. På den ene siden små, enkle bygninger, som ikke var med i drøftingen: ”Det ældste sæt kirker i vort land er naturligvis væsentlig at opfatte som nødkirker og har ganske vist været smaa, simple, enskibede, ikke særdeles solide og uden synderlig ornamental pragt” (Dietrichson 1892: 189). Begrepet ”nødkirker” var hans språklige nyskaping; begrepet var ukjent i kirkerettene (Jensenius 1979).

Dietrichsons **fjerde premiss** handlet om formlikhet mellom europeiske stenkirker og de ”fullt utviklede” trekirkene. Han så etter stenkirkenes form i trekirkene: ”Stavkirkenes hele anlæg, opløser sig, som man ser, i en fra middelalderens *stenkirker* velkjendt form, idet stavkirken ikke er andet end *en efter træmaterialets fordringer nøie affasset modifikation af den romerske basilika*” (Dietrichson 1892: 12. McNicol 1997: 88-89). Utsagnet om årsaksrelasjonen, og ikke minst den latinske syntaksen, var en gjentagelse av Nicolaysens reduksjonistiske påstand en mannsalder før:

“Hele stavekirkernes form er nemlig tydelig nok ikke noget andet end den nysnævnte fra Rom udgaaede typus, men udtrykt i træ og paa den made og med de afændringer, som stavkonstruktionen forlanger (...) saaledes er f.ex. Borgunds kirke i Lærdal i det væsentlige intet andet end f.ex. den i basilikaform og af sten opførte Akers kirke oversat til reisverk”(Nicholaysen 1856: 195-96, n.2.).

Dietrichson brukte ordene ”utviklet” og ”utvikling” på en slik måte at leseren kunne tro han beskrev noe konkret og håndgripelig; ved det gjorde han retorikken materiell. Men en trekirke er verken en tekst eller et biologisk fenomen, den er et materielt objekt som aldri kunne bli ”fullt utviklet”. Håndverkere kunne når som helst bygge om på kirken, eller forandre designen i neste byggoppdrag.

Dietrichsons **femte premiss** finnes i uttalelsene om at de ”smaa, simple, enskibede” kirkene med et lokalt, anonymt utgangspunkt, ble til ”fullt utviklete” stavkirker. Her formidlet han oppfatningen av at en liten, énskipet trekirke i alle henseender var mer grovhugget, hjemmesnekret, ukomplisert og beinkjørt enn en bygning som i form etterlignet en stenkirke. Denne forståelsen av design og håndverk er etter min mening grunnleggende feilaktige og kunne vært imøtegått av enhver bygningskyndig i samtiden.

Det jeg vil kalle Dietrichsons **sjette premiss** var at det i Norge oppsto en ny ”trestil” ved møtet mellom den lokale og den kristne kulturens arkitektur. Folket, landskapet og deres skapende evner var en enhet og kirkene var et uttrykk for stedets og folkets ”ånd”. Her fulgte han Gottfried Sempers (1803–1879) teknologisk-estetiske tilnærming, men ikke hans avvisning av middelalderarkitekturen. Bygningenes former og de formgitte symbolene, deres ”stil”, var etter Sempers tankegang i en stadig utvikling og på vandring (Semper 1860-63, II: 320; Dietrichson 1892: XXIII). Men i motsetning til Viollet-le Ducs (1814–1879) strukturelle rasjonalisme, la Semper vekt på hvordan arketyperiske elementer var avledet av funksjoner, delt inn i typer som materiale, lokale behov og personers påvirkning (Emery 2001: 21-22; Bliksrud 1996: 6-9). Kombinasjoner av typer kalte Semper for ”stil” (Kruft 1994: 313). Byggets menneskeskapte, symbolske form var uttrykt i fasaden, mens byggets indre var bestemt av byggherrens behov. Det var derfor nødvendig å drøfte kirkenes form i forhold til deres bruk. Men Dietrichson lot være å se på funksjon og nøyde seg med å omtale kirkenes bruk med det diffuse begrepet ”kristen kultus”. Denne kategoriseringen vil jeg kalle Dietrichsons **syvende premiss**.

Selv om man kunne forsvare hans forenkling for å gjøre fremstillingen instrumentell, gikk han glipp av viktige historiske sammenhenger ved å se bort fra kirkenes bruk (Sturgis 1990). Dietrichson ønsket å vise egenskaper som lå ut over det materielle, men valgte ikke det spirituelle i den ”kristne kultus”, som man kunne ha forventet. Kirkenes ”ånd” ble etter hans syn formidlet gjennom subjektive begreper som formidé, vesen, tanken bak, prinsipper, motiv, uttrykk og natur. Slike beskrivelser lever sitt eget liv, men bygninger eksisterer uavhengig av dem. Hans tilnærming ga føringer for senere forskning og det er enda ikke laget en tverrfaglig undersøkelse om sammenhenger mellom liturgi og kirkebygning i Norge.

En leser som ikke uten videre kunne følge Dietrichsons stilanalytiske metode, og hans subjektive måte å beskrive på, måtte få problemer når Dietrichson slo fast at det ”pri-

mitive” trematerialet utfordret håndverkeren til originale løsninger, på ”treets premisser”. Dette vil jeg kalle hans **åttende premiss**:

”Saaledes gjør stavkirken det ægte kunstverks indtryk af indre, organisk liv, af klar og nødvendig udvikling helt indenfra og ud i de yderste spidser: et høiere stade synes den romanske trækirke ikke at kunne naa med fuld bevarelse af træets struktive eiendommelighed, og et høiere vides den faktisk heller aldrig at have naaet” (Dietrichson 1892: 176).

Stenformer ble etterlignet og: ”(...) her er intet overflødig, men her mangler heller intet af det, som nødvendig behøves, - her er fuld frihed i nødvendigheten og streng lovbundenhet i friheden. Arkitekturens høieste lov er virkelig kommet fuldt til gyldighed og det på den naiveste og primitiveste maade” (Dietrichson 1892: 176). Gjennom generasjoners forsøk hadde man kommet til et høyere stadium kollektivt, mer enn bare det enkelte geni kunne utrette alene. Etter Dietrichsons mening var stavkirkene derfor: ”(...) toppunktet af middelalderens kirkelige træbygningskunst”(Dietrichson 1892: 174). Ja, ikke bare det, kirkene var: ”(...) den genialeste oversættelse fra sten til træ i en given stilart, noget land og nogen tid eier (...)”(Dietrichson 1892: 15; også 56, 175). Det geniale verk var en slags mutasjon i åndsutviklingen, og ved å sammenligne sprangene kunne man finne en ”høieste lov” som regulerte utviklingen i arkitekturen. ”Ikke andet end” var i denne sammenhengen et generelt utsagn om nødvendighet, med bakgrunn i Dietrichsons historiesyn. Mens det i utgangspunktet så ut som en smart formulering, kom det til å låse ham i den videre drøftingen. For å begrunne påstanden blandet Dietrichson sammen konstruksjon, formale særpreg, materialenes egenskaper, kirkens liturgi og nasjonale særtrekk til en slags estetikk:

”Naar vi ovenfor sagde, at stavkirken var en genial oversættelse af den romanske basilika fra sten til træ, saa er dermed ogsaa udtalt, at træet i disse kirker er gjort til et saadant udtryk for kirkebygningens væsen, at den taler et sprog, der er fuldt overensstemmende saavel med stenoriginalens givne tanke som med træmaterialets givne natur. Træet har, uden at eftergive nogen af sine eiendommeligheder, naaet en fuldt monumental karakter, paa samme tid som den til stenkirken knyttede kultus ikke har behøvet at opgive nogen af sine fordringer – hver for sig har faaet sin ret og sit fulde udtryk i stavkirken. Og grunden hertil er, at denne eiendommelige bygningsform har forstaaet at benytte sig af træets døde seighed til deraf indenfra at utvinde en levende elasticitet i alle former og i alle retninger” (Dietrichson 1892: 175).

I 1870 skrev han: “Förmågan att bära är här genom texturens fibrer, sex à sju gånger större än stenens (...) Men trä har dock sina egenskaper, som göra det mindre användbart till byggnadsmaterial. Till att omsluta rummet vill byggnadskonsten hellre hafva tärningformade stycken, som den kan behandla med konstnärlig frihet, än långa bjelkar, som giva åt byggnaden blockhusets enformiga prägel” (Dietrichson 1870: 272).

Verken i 1870 eller i 1892 la han vekt på at stavkirkene holdes sammen ved hjelp av materialer som tar strekk.

I denne beskrivelsen av det evig åndelige i det tidbestemte fysiske, kunne leseren misse holdepunktet. Dietrichsons lidenskap overskygget en nøktern tilnærming, og stilen

ble virtuos og fylt med klisjéer. I de mer konkrete beskrivelsene i resten av boken var han helt annerledes saklig. For bygningskyndige var vel denne prosalyrikken ingen effektiv beskrivelse av kirkene eller deres deler. Man kunne ikke ad empirisk vei drøfte eller imøtegå hegemoniske begreper som ”evige normer”, ”høyeste lov” og ”lovbundethet i frihet” i arkitekturen. Logikk kunne ikke brukes der det ikke var mulig å avgrense begrepene, og begrepene utsa lite når de ikke forklarte bygningen som fysisk objekt (Dietrichson 1892: 175). Men Dietrichson mente nok at han kom frem til det norske bidraget til stavkirkene: ”(...) stavkirkens utvikling i Norge i det hele synes at betegne en vandring bort fra stenforbillederne henimod de ægte principer for trækonstruktionen (...)” (Dietrichson 1892: 172). Han utdypet ikke hva han la i begrepet ”ægte principer”, men han kan for eksempel ha ment arkitekturens kunstneriske uttrykk.

Ved sin temmelig høystemte materialrelativisme hadde Dietrichson ”bevist” at formlikhet sprang ut av et felles opphav, han hadde tilsynelatende oppnådd å oppgradere trekirkenes form til en likeverdig, genialt utført norsk og egenartet ”stavkirkestil”. Han hadde nok satt en del lesere i beredskap med disse generaliserte betraktningene over formoverføringen. Hvordan kunne han komme frem til meningsfulle typologier og konklusjoner ved hjelp av tvilsomme premisser og spekulative tolkninger? Herman M. Schirmer var en av dem som var i opposisjon til den stilteoretiske tilnærmingen:

”Vi kan vistnok med tryghed forudsætte, at der muligvis paa en enkelt undtagelse nær – ved stavkirkerne ikke findes og ikke har været at finde en eneste konstruktion, som ikke var ældgammel i bygningskunsten herhjemme, den gang man begyndte at opføre kirker her i landet” (Schirmer 1900: 6).

En annen empirisk orientert arkitekt var Håkon Thorsen, han var opptatt av det ved stavkirkene som var tidløst og hadde etterlignbare kvaliteter. Han skrev: ”(...) kanskje en ikke uvæsentlig del af de her anvendte konstruktioner har tjent andre byggeformål og egentlig herefter i styrke og form (har) været afpassede” (Thorsen 1894: 96). Dietrichson bidro til samtidsmytologien og han beskrev vår nasjonalkarakter med et naivt alvor. Hans **niende premiss** var at stavkirkenes ”fasthed og holdbarhed” etter hans mening kom fra vikingtidens nasjonale skipsbyggeri, som var selvtilstrekkelig og hadde ”en ved indre love bundne frihed”: ”(...) alle disse egenskaber er fælles for stavkirken og det folk, den tilhører” (Dietrichson 1892: 176). Kobling av skipsdesign og kirketak var fremsatt tidligere (Fergusson 1849: 158; Semper 1860). Her fulgte han også Semper, som hadde hevdet at steile tretak var den eneste nye i utviklingen av trehuset i middelalderen. Utviklingen hadde funnet sted i Norden og var overført til Frankrike og Tyskland. Semper viste et bilde av Borgund stavkirkes tak, som den ”re-neste” formen han kunne tenke seg (Semper 1860-1863: 306). Peter Blix, som selv hadde klatret rundt i Hopperstad og målt og tegnet, kritiserte sammenligningen mellom stavkirkenes sperreverk og en skipskonstruksjon (Dietrichson 1888: 123-124). Blix sa at dette: ”(...) viser alene en fuldstændig Misforstaaelse af disse Konstruktionsforhold og er en forvirret fremstilling av sammenblandede Konstruktionsprinciper (...)” (Dietrichson 1892: 168 ; Blix 1895: 12). Blix var ikke alene i slik avvisning av deler av Dietrichsons tilnærming, han hadde meningsfeller både i Teknisk Ugeblad og i Den Norske Ingeniør- og Arkitektforening.

Dietrichsons typologisering av kirkene med hevet midtrom etter antall staver ble satt frem uten drøfting, som her blir kalt et **tiende premiss**: ”Ud fra *konstruktionens syns-*

punkt vil det nu falde os let at skjelne mellem en række typer i vore stavkirker. De allerfleste er *langkirker*. (...) Inden de treskibede langkirker ordnes typerne bedst ved at være opmærksom paa den indre reisning. Overvæggen artikuleres, som vi har seet, ved de i lige afstand fra hverandre staaende søiler, der stiger op til taget, saa at overvæggens planker er indfældte mellem dem, mens tagverket bæres af dem. Disse søiler gaar alle op til taget, *men ikke alle stiger ned til gulvet*” (Dietrichson 1892: 30).

Dietrichsons **ellefte premiss** var en truisme når han sa at stavkirkene med hevet midtrom hadde ”vertikalitet”:

”(...) den deciderede vertikalisme vinder i hine stolper saavel som i plankernes vertikalstilling et sterkt og fyldig udtryk, og ved denne udprægede retning mod det vertikale faar stavkirken sin fra alle andre trækirkebygninger forskjellige opadstræbende karakter” (Dietrichson 1892: 175-176).

Dette skal etter hans mening ha gjort stavkirkene spesielt egnet til å være kirker, fordi det lå ”indebygget” i institusjonen at Kirken krevde høyde i bygningene (Dietrichson 1892: 16). Men Kirken sentralt har aldri stilt normative krav til bygningenes størrelse, form eller materiale, slike beslutninger var forankret hos tiltakshavere ved igangsetting og utførelse av prosjektet, som lokale biskoper og byggherrer. Alle bygninger som innfridde grunnleggende økonomiske, formale og topografiske krav kunne bli innviet, og var da ansett som fullverdige kirker (Jensenius 1997b).

Dietrichson ville systematisere bygningene etter geografi, etter antall staver i midtrommet og etter skurden. Han synes ikke å ha vært plaget av det selvforklarende i å ordne geografisk, han fremstilte en kausal orden i bygningenes utvikling. Han drøftet ikke det diskutabile i å typologisere etter antall staver og sannsynliggjorde ikke sammenhengen mellom bygning og skurd. En kronologisk rekkefølge har en bekvemlighetsverdi, for å se enkle mønstre må det gjerne simplifiseres. Da trenger man ikke å forholde seg til at design og bygging ikke ”har utviklet seg” lineært, men at det på samme tid har vært brukt både velprøvde og nye designløsninger. Da Dietrichson skulle ordne kirkene typologisk, argumenterte han i sirkel. Stavenes antall ble brukt til datering, samtidig som dateringen begrunnet forandringen i antall staver. Han fremhevet en del trekk ved bygningen for å vise en idealtipe som referanse, mens han tilsynelatende så bort fra trekk som virket forstyrrende, atypiske og tilfeldige. Flertallet av de kirkelige bygningene i middelalderen, de enskipete kirkene og kapellene, var satt til side som en mindre viktig subgruppe i hans hierarkiske estetikk. En slik typologisering er en reduksjon av en kompleks virkelighet, et subjektivt rydderredskap for data. Slik gruppering av egenskaper gir ikke i seg selv ny kunnskap, men den kan være skritt på veien til å formulere nye spørsmål og hypoteser.

Andre reaksjoner på premissene

Lorentz Dietrichsons undersøkelse har likhetstrekk med andre klassikere hvor premisser og hypoteser ble valgt av den første forskeren på området. Kampen sto om å få og beholde definisjonsmakten over de faglige premissene, vel så mye som å hevde nøytrale konklusjoner. Dietrichson hadde ikke skjulte agendaer, tvert imot. Som forfatter av den første samlede fremstilling av stavkirkene kunne Dietrichson se bort fra tilnærminger og materiale som han mente var irrelevante. Premissene og påstandene kunne oppleves som aksiomatiske og de ble i noen grad normative og unndro seg der ved kritikk, og det ble liten mulighet for en videre kontekstualitet. Siden premissene

dannet elementer av hypoteser, ble det et uklart skille mellom premisser, hypoteser og konklusjoner. Dietrichson lot ikke konklusjoner komme av seg selv, men la raskt frem endelige svar. Det var derfor antagelsene og metodene hans som ble problematiske, ikke realitetene. Fremstillingen av kirkenes konstruksjon var etter min mening et ufri-villig bevis på hvordan den stilhistoriske analysen kunne sprengte seg selv.

Bygningskyndige kan ha undret seg over at Dietrichson valgte å besvare så omfattende spørsmål alene. Vel takket han i bokens forord Georg A. Bull for ”gode vink”, men synes ikke å ha brukt felterfaringen som arkitekter som hadde målt stavkirkene hadde opparbeidet seg (Dietrichson 1892: IX). Samtidige arkitekters innsikter om bygningene ble i noen tilfeller publisert i Fortidsminneforeningens Årbok, men mye erfaringsbasert innsikt må ha forsvunnet med dem som dokumenterte kirkene grafisk. Det er en interessant kontrafaktisk overveielse å gjøre om hvordan stavkirkeforskningen ville ha blitt om G. A. Bull hadde gitt ut en beskrivelse av stavkirkene, basert på sine erfaringer med oppmålinger, fra somrene 1853–55?

Nicolay Nicolaysen var opptatt av den oppsamlede viten som fantes i oppmålinger, han kritiserte i 1856 Franz W. Schiertz's oppmålinger fra 1837: ”Vi savne en nærmere indgaaen paa disse bygningers ejendommelige struktur, som alene ved lang- og tversnitstegninger kan bringes til klarhed for beskueren” (Nicolaysen 1856: 176, n.1). Det var ikke arkitektenes oppgave å fremskaffe skriftlig bygningsarkeologisk dokumentasjon, de innleverte stort sett bare ferdig opptrukne tegninger til arkivene, i noen tilfeller også felttegningene. Disse oppmålingene var i ”De norske stavkirker” redusert til små illustrasjoner til Dietrichsons tekster. Dette viste Dietrichsons begrensede forståelse for bruken av oppmålinger som dokumentasjon og tydeliggjorde hvem som hadde den faglige definisjonsmakten.

”De norske stavkirker” handlet om stavkirker, men Dietrichson kalte konsekvent stavnene for søyler og midtstolper og han brukte ikke et norsk navn for triforium. Valg av betegnelser kunne tolkes som en retorisk strategi, det bidro nok til å bekrefte hans premisser om overføring av former fra sten til tre. Gjennom historien har det ofte blitt beskrevet hvordan trebygninger ble etterlignet i sten og stenbygninger i tre, tolkninger som var basert på ytre, formale likhetstrekk. Det var i årene 1860–70 blitt utviklet en bevisst biologisk teori også for artefakter og deres utvikling (Dripps 1999). I Dietrichsons beskrivelse ble det i liten grad tatt hensyn til at de taktiske beslutningene ved bygningers planlegging, design, plassering, utstikking, fundamentering, merking, formvalg, størrelser, materialvalg, tillaging, montering, sammenføyninger og konstruksjoner, som må ha vært forutsetninger for den ferdige formen. Med fast hånd og få reserverasjoner trakk han opp det han så som de store linjene, ut fra et både spinkelt og komplisert materiale. ”De norske stavkirker”, og de senere ”stilteoretikerne”, definerte på denne måten langt på vei forskningen videre. I mot Dietrichsons optimisme kan man sette Harry Fetts fatalistiske tidskritikk ved 50-årsjubileet for Fortidsminneforeningens Bergensavdeling i 1921 da han gikk gjennom årbøkene:

”Vi eiet et gammelt fast bygget tusenaarig samfund (...). Hvert aar brydes gamle gudshuse ned, tre-fire-seks stykker om aaret – middelalderens stavkirker og fylkeskirker i træ og sten (...). Indberetningene fortæller paa sit vis, hvorledes de internasjonale magter, de gyldne, de graa og de røde, - kapitalismen, demokratiet og proletarene i samdrægtighet river op en tusenaarig samfundsbygning”(Fett 1922: 2; Lidén 1990: 69).

Mange søkte å tilpasse sin empiri til Dietrichsons konklusjoner, slik Johan Meyer fulgte forbildets tilnærming ved sin gjennomgang av kirkenes formale elementer i 1925 (Meyer 1925). En liknende tilnærming hadde også kunsthistorikeren Roar Hauglid femti år senere (Hauglid 1973; Hauglid 1976). Slik faglig tilpasning kan bli en tvangstrøye og hindre utviklingen i et fag. Men andre var uenige, arkitekt Birger Ree fortalte om Dietrichsons siste offentlige foredrag i 1914:

”Foredragsholderen blev efter hvert mer og mer grepet av sitt emne. Hans røst fikk nesten ungdommelig kraft (...) Begeistring tok så menn også oss som hørte på (...) Og så var det neppe ett eneste ord av det hele arkeologisk riktig, hva jeg siden gjennom mange år grundig skulde lære å innse! Men hvor vanskelig var det ikke å komme sig klar av disse romantiske forlorne stemninger(...)” (Ree 1935: 16.)

I 1930 skrev Ree at Dietrichson ” (...) så på stavene inne i kirken og trodde de var reist efter mønster av pilarrekken i utlandets basilikaer (...) derfor talte han alltid om stavkirken som treskibet, men det må absolutt være feil (...) Basilikaens pilarer (...) er utviklet fra stolpene i det eldgamle italiske bondehus; innerstavene fra vårt eget eldgamle bondehus (...) (Ree 1930: 2.). Ree hadde ikke kommet seg klar av Dietrichson.

En noe annen metodisk innfallsvinkel viste Odd Brochmann i sin arkitekturhistorie fra 1944. Han ordnet beskrivelsene av bygninger i tre hovedgrupper: Det konstruktive, Levemåten og Formfølelsen (Brochmann 1944). Arkitekten Kristian Bjercknes fulgte delvis Dietrichson ved å kalle sin artikkel for det statisk selvmotsigende: ”Romansk og gotisk i våre stavkirker” (Bjercknes 1944: 38ff). Formale elementer fra stenkirker har uten tvil blitt etterlignet som dekorative påheng i stavkirkene, men noen konstruktiv påvirkning kan det rimeligvis ikke ha vært snakk om. Stenarkitekturen løste konstruktive og statiske problemer når materialet i hovedsak var enkeltstener som tok trykk. Løsningene for trekirkene var i tillegg basert på materialer som tok strekk: det var grunnstokker, sviller, midtromssviller, stavlegjer, betor og hanebjelker som stabiliserte bygningene horisontalt i fire retninger. En formal etterligning av sten i tre, eller tre i sten, ble nødvendigvis bare en kulisser. For øvrig brukte han en sammenliknende metode for undersøkelse, basert på dokumentasjon av sammenføyninger (Bjercknes 1976). Blant dem som i nyere tid har påpekt det problematiske i den metodiske tilnærmingen hos Dietrichson er Håkon Christie:

”Den stilanalytiske metode er antagelig et av de beste hjelpemidler vi har til å datere stavkirker (...). Men arkitektur er noe annet enn ornamentale prydfomer, og når oppgaven er å trenge inn i et byggverks egenart og arkitektoniske forutsetninger, må analysen føres på bygningsmessige premisser. Det ville være galt å hevde at Lorentz Dietrichson ikke var klar over dette, og han har gjennomført fine arkitekturanalyser i sin bok” (Christie 1981: 170).

Når det gjelder sammenhengen mellom materialene skrev Christie at:

”Hvis man med bygningens stil mener noe mer enn prydfomer, kan det være vanskelig å peke på at stavkirkene har trekk som kan føres tilbake til stenarkitekturen. En unntagelse utgjør apsis, som mange av stavkirkene er blitt utstyrt med, men apsidene illustrerer jo også tydelig de vanskeligheter man har gitt seg inn på ved å overføre et

arkitekturledd fra stein til tre. Forskjellen mellom stav og stein er så stor at det aldri kunne bli aktuelt å bygge en stavkirke etter mønster av en steinkirke”(Christie 1981: 245-246).

Om Dietrichsons analyse av antatte formale basilikatrekk i Urnes har Håkon Christie gjentatt sin metodekritikk: ”(...) vanligvis baserer han sine slutninger om bygningshistoriske utviklingsprosesser på stilanalyser av stavkirkenes dekorative ledd (...). Men når han går videre og sier at Urnes-kirkens bygningstype derfor er en omdiktning til tre av den romanske basilika av sten, blander han sammen stilanalyse og bygningsanalyse”(Christie 1981: 172).

Også Knud Krogh har påpekt Dietrichsons utgangspunkt: ”(...) although the two types of building have points of similarity, a further analysis reveals that this type of stave-church is completely divorced from the basilica in some basic respects and must be considered an independent creation”(Krogh 1974: 245).

Først i Håkon og Sigrid Christies bokverk ”Norges Kirker”, som kom i gang etter 1950, ble det skilt tydelig mellom beskrivelse av bygningen og beskrivelse av interiør og utstyr, mellom bygningsanalyse og stilanalyse (Christie og Christie 1959-). Kunsthistorikeren Wencke Qvale kritiserte tilnæringsmåten slik: ”Denne må karakteriseres som ekstremt gjenstandsrettet og, som sådan, lite ”lydhør” overfor data av kulturhistorisk art. Christies forklaringsfremstøt kan herved lett sies å få noe abstrakt, nærmest ”konstruksjonsteoretisk” preg over seg”(Qvale 1990: 124). Nå forega vel aldri Christie at han arbeidet med mer enn bygningsarkeologisk dokumentasjon og analyser. Å sette resultatene av undersøkelsene inn i en sosial, politisk, økonomisk eller religiøs kontekst var en oppgave for andre.

En alternativ systematisering

I dag er det vel ingen som strever etter å etterligne Dietrichson, eller går til hans bok for å finne fasit om stavkirkene. Selv om problemstillingene tilsynelatende var enkle og presise laget Dietrichson sin fremstilling så ugjennomtrengelig at det krevde en hel del for å skille de enkelte premissene fra hverandre. En betingelse for en meningsfull drøfting av kirkene i middelalderen måtte være enighet om at bygninger av ulik status, i forskjellig materiale, med ulike konstruksjoner, fra ulike steder og fra ulike tidspunkter i Nord-Europa, ikke kunne sammenlignes bare ved å kalles formlike. En hypotese om at to ”like” former har samme utgangspunkt, måtte i så fall drøftes som den påstanden den var. Det var også problematisk med begrepet ”utvikling”; en ustanselig bevegelse mellom periferi og sentrum, mellom stort og smått, mellom komplekst og enkelt. Med vekslende vilkår vil nytt oppstå og gammelt bli glemt, men det meste var vel relativt tidløst og kontinuerlig? For å kunne tidfeste var det viktig for Dietrichson å konsentrere undersøkelsen om det tidsbestemte.

Jeg vil ta utgangspunkt i det som tidligere er kalt Dietrichsons tredje premiss, der han formidlet oppfatningen av at en liten, énskipet trekirke i alle henseender er mer prunkløs enn en bygning som i form etterligner en stenkirke. Ut fra dette vil jeg kort argumentere for en bygningsarkeologisk og designhistorisk tilnærming til tolkning av kirkebygningene, for å kunne se bygningen bak det formale uttrykket. Ved design lages struktur og mening av plan og idé. Ved å spørre om ”hva” fremfor ”hvorfor”, blir det en annen referanseramme, med andre data enn de Dietrichson valgte. For det første blir det lagt vekt på hva kirkene er laget av, siden det er materialenes egenskaper som

gir muligheter og setter begrensninger i konstruksjoner. For det andre blir det lagt vekt på en bygningsfaglig beskrivelse av design og konstruksjon, erfaring viser at djevelen holder til i detaljene. For det tredje blir det lagt vekt på sammenhengen mellom konstruksjon og størrelse. Øker man en lengde i en bygning vil arealet bli økt kvadratisk, mens volumet øker kubisk. Dobler man bygningens størrelse, vil vekten økes åtte ganger. Derfor må konstruksjoner og dimensjoner bli annerledes i store enn i små bygninger.

Én- og flerskipete langkirker i sten har likhetstrekk i planform ved at bygningenes yttervegger avgrensner to rektangulært formete rom, skip og kor. Slik sett er den største katedral bare en komplisert variant av en énskipet langkirke og den grunnleggende tankegangen bak den store katedralen kan studeres i den lille kirkens design. På samme måte har de kjente stavkirkene i Norge rektangulær form, der skip og kor er avgrenset av sviller og stavlegjer som er spent mellom hjørnestaver. Disse tilsynelatende enklere kirkene utgjør en basis, alle de grunnleggende premissene og problemstillingene er løst i disse. Bygningene med staver som bærer et hevet midtrom er en spesielt komplisert variant av den enskipete trekirken, denne bygningsvarianten har minst fire indre staver, mens noen kirker har mange flere; Kaupanger har 20 staver. For å forstå hvorfor bygningene er konstruert og dimensjonert på denne måten, må bygninger som ikke har samme form, størrelse og materiale ses på hver for seg.

Ved å skifte fokus fra ”formale kirkeskjemaer” til en designhistorisk, etterprøvbart analyse, kan man vise hvordan kirker av ulik form, størrelse og materiale ble designet ut fra egne forutsetninger. Det blir lagt vekt på likhetstrekk i sammenføyninger, konstruksjon, materialbehandling og dimensjonering. Hva skjedde når man ville etterligne et forbilde, eller når en liten form ble forstørret? Hva skjedde med dimensjoner og konstruksjoner i bygningen når spennet over skipet ble økt til det dobbelte, når skipets lengde ble økt? Hvilke konsekvenser hadde det for byggenes stabilitet at stavenes ble forlenget med en fjerdedel? Eller når stavenes ble svekket ved pålasking av svillene i midtromsveggen? Hvordan ble stivheten i konstruksjonen gjenopprettet ved utsparinger, eller ved fjerning av staver?

For å svare på slike spørsmål kan man undersøke forholdene mellom antall staver og grunnstokkenes lengder, skipets areal eller forholdet mellom stavenes lengde og deres diameter, eventuelt høyden på midtrommet for å finne hvordan de ulike trebygningene er løst og hvilke konstruktive tankeganger som ligger bak. Man kan også kartlegge forholdet mellom stavenes høyde og skipets bredde, eller forholdet mellom lengdene på grunnstokkene. Andre svar kan finnes i forholdet mellom høyden og lengden på svillene, måten svillene er sammenføyd med stavenes på, eller hvordan stavenes baser er utformet. Alt dette er deler av et overliggende spørsmål: Hvilke krav til form og størrelse ble stilt ved tinging av en kirke i Norge i middelalderen, hva var ansett som begrensninger og hvordan ble designen løst?

Avslutning

114 år etter at Lorentz Dietrichson skrev sin bok ”De norske stavkirker” er det fremdeles ikke gitt entydige svar på hans spørsmål, på tross av en omfangsrik litteratur. Artikkelen har gått inn på de mer eller mindre uttalte premissene i hans undersøkelse, men forgir ikke å være en saklighetsanalyse. Det blir stilt spørsmål om elleve diskuterte premisser kunne bli ført frem til udiskutable konklusjoner. Tolkingsresultater er ikke innsikter som nødvendigvis ligger der, kanskje Dietrichsons undersøkelse på

en del områder ikke lot seg gjennomføre? Var en del av spørsmålene han stilte egentlig ikke forskbare for ham, var de kanskje for omfattende til at han kunne besvare dem alene? Selv om dokumentasjonen i katalogen sto på en rimelig trygg, vitenskapelig grunn, var deler av Dietrichsons premisser og analyser simplistiske, noen av konklusjonene ble derfor subjektive og har manglet autoritet. Den ujevne tankegangen kan ha gjort det vanskelig å forholde seg til og argumentere mot undersøkelsen.

Ingen innvendinger kan imidlertid redusere klassikerens dimensjoner eller forandre synet på Lorentz Dietrichsons livsverk. Som forsker gjorde han en uvurderlig innsats ved å samle et stort materiale og systematisere viktig deler av vår kulturhistorie og undersøkelsen hans slo fast at stavkirkene var en selvstendig del av Europas arkitekturhistorie.

Takk til Leif Anker, Jan Brendalsmo, Håkon Christie, Ole Egil Eide og Mona Bramer Solhaug for kommentarer til utkast av artikkelen.

Bibliografi

- Bjerknes, K. 1947: Romansk og gotisk i våre stavkirker. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årsberetning, 100*. Oslo.
- Bjerknes, K. 1976: *Kaupanger stavkirke og dens konstruksjoner*. Oslo.
- Bliksrud, K. 1996: *Et kunsthistorisk språk. Jens Thiis', Harry Fetts og Hans Peter L'Oranges prosa*. KULTs skriftserie nr. 50, Norges Forskningsråd. Oslo.
- Blix, P. 1895: *Nogle undersøgelser i Borgund og Urnæs kirker med bemærkninger vedkommende Hoprekestadkirken og om en del udtalelser i L. Dietrichsons "De Norske Stavkirker"*. Kristiania.
- Brochmann, O. 1944: *Hus i Norge: en første hjelp til forståelse av vår byggeskikk*. Oslo.
- Bull, F. et al. 1924-1937: *Norsk litteraturhistorie I-V*. Oslo.
- Christie, H. 1981: Lorentz Dietrichson og stavkirkeforskningen. *Kunst og Kultur 64*: 160-172.
- Christie, H. og S. Christie 1959-: *Norges kirker*. Oslo.
- Dietrichson, J. W. 2004: *Lorentz Dietrichson og Henrik Ibsen. Vennskapets gleder og sorger*. Oslo.
- Dietrichson, L. 1866-1869: *Omrids af den norske Poesis Historie: litterærhistoriske Forelæsninger, I-II*. Kjøbenhavn.
- Dietrichson, L. 1870: *Det skönas värld, I, Populär estetik*. Stockholm.
- Dietrichson, L. 1878: *Den Norske Træskjærerkunst, dens Oprindelse og Udvikling*. Kristiania.
- Dietrichson, L. 1888: Hov og Stavekirker i deres Forhold til de angelsachsiske Kirker. *Vidar*, 2det og 3die Hefte: 118-155.
- Dietrichson, L. 1892: *De norske stavkirkene*. Kristiania.
- Dietrichson, L. 1913-17: *Svundne Tider. Af en forfatters Livserindringer, I-IV*. Kristiania.
- Dripps, R. D. 1999: *The First House. Myth, Paradigm, and the Task of Architecture*. MIT.
- Emery, E. 2001: *Romanizing the Cathedral*. State University of New York Press.
- Fergusson, J. 1849: *True Principles of Beauty in Art*. London.
- Fett, H. 1922: "Bergens avdeling". *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Aarsberetning for 1921*: 2-6.
- Guleng, M. B. 1996: Kunsthistoriefaget i Norge i Lorentz Dietrichsons professortid. *Kunst og Kultur*, nr. 2, årg.79. Oslo: 106-125.

- Hauglid, R. 1973: *Norske stavkirker. Dekor og utstyr*. Oslo.
- Hauglid, R. 1976: *Norske stavkirker. Bygningshistorisk bakgrunn*. Oslo.
- Jensenius, J. H. 1997: Innvielsesrituale for trekirke. *Hikuin* 24: 83-98.
- Jensenius, J. H. 1997b: Var det krav om høye stenkirker i middelalderen? *Viking LX*: 85-93.
- Krogh, K. 1974: (Anmeldelse av) Lorentz Dietrichson, *De Norske Stavkirker. Medieval Scandinavia* 7: 243-245.
- Kruft, H.-W. 1994: *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*. Princeton.
- Lidén, H.-E. 1990: Gerhard Fischer som arkitekturhistoriker. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årbok 144*: 67-78.
- Lidén, H.-E. 1996: Studier av norsk kirkearkitektur. En forskningshistorisk oversikt. I: Rindal 1996: 147-154.
- Lidén, H.-E. 2005: *Nicolay Nicolaysen. Et blad av norsk kulturminneverns historie*. Oslo.
- McNicol, J. 1976: *Plassering av de første kirkene i Norge i forhold til de hedenske kultstedene*. KULTs skriftserie nr. 98. Oslo.
- Meyer, J. 1925: Kirker og klostre i middelalderen. I: Fett, Harry og Carl W. Schnitler: *Norsk Kunsthistorie I-II*. Oslo. Vol. I: 115-196.
- Nicolaysen, N. 1856: C. Schnaase om middelalderens arkitektur i de tre Nordiske riger. *Nordisk Universitets-Tidskrift*. Fjerde Häftet, Uppsala.
- Nicolaysen, N. 1860-80: *Norske Bygninger fra Fortiden I-III*. Kristiania.
- Nicolaysen, N. 1881/1891-1894/1899: *Kunst og Haandverk fra Norges Fortid I-II*. Kristiania.
- Olsen, O. 1995: "Hørg, Hov og Kirke" – 30 år efter. I: Lidén, H.-E- (red.): *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norden*. Oslo: 121-128.
- Qvale, W. 1990: *Lorentz Dietrichsons verk om "De norske stavkirker" og dets plass i norsk stavkirkeforskning. En analyse av en forskningstradisjon*. Avhandling for magistergraden i kunsthistorie, Universitetet i Bergen. Mangfoldiggjort.
- Ree, B. 1930: Smånytt om stavkirkene våre. *Aftenposten*, 29. november: 2.
- Ree, B. 1935: *Stavbygg, basilika, stavkirke*. Oslo.
- Rindal, M. (red.) 1996: *Studier i kilder til vikingtid og nordisk middelalder*. KULTs skriftserie nr. 46.
- Schirmer, H. M. 1900: Berettigelsen af arkitektoniske studier i hjemlandet. *Yngre Arkitekters Forenings Tidsskrift I*: 1-9.
- Semper, G. 1860-63: *Der Stil, Handbuch der praktischen Aesthetik*. Stuttgart.
- Sturgis, A.J. 1990: *The Liturgy and its Relation to Gothic Cathedral Design and Ornamentation, in late Twelfth and early Thirteenth Century France*. PhD, Courtauld Institute. London.
- Thorsen, H. 1894: Stavskikkens anvendbarhed. *Teknisk Ugeblad*: 95-97.